

Spoleczne ramy sensu życia

JANUSZ MARIAŃSKI

Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie
ORCID: 0000-0002-0620-8000

Pojęcie sensu należy do najbardziej niejasnych i niewyraźnych pojęć, tak co do treści, jak i co do zakresu. Sens jest fundamentalną kategorią nauk społecznych. Pojawia się on w różnych kontekstach i ujęciach: teologicznych, filozoficznych, kulturoznawczych, psychologicznych i socjologicznych, jako pytanie o sens ludzkiego życia, sens świata, sens historii. Pytanie o sens jest często dyskutowane, ale sam problem nie jest rozwiązany. Także pojęcie doświadczenia sensu, świadomość sensu, postawa wobec sensu, przeżycie sensu, utrata sensu, kryzys sensu czy bezsens życia jest wielowymiarowe ze względu na przedmiot, do którego jest skierowane, jak i ze względu na treść. Sens życia jest uwarunkowany osobowościowo, społecznie i kulturowo. Termin sens życia jest używany zarówno przez przedstawicieli nauk teologicznych i filozoficznych, jak i opisowych, w różnych, choć czasem zbieżnych znaczeniach. W najszerszym rozumieniu jest on częścią składową wszelkich działań indywidualnych i społecznych.

Jeżeli każdy człowiek jest niepowtarzalną wartością, to jego decyzje dotyczące sensu życia nabierają szczególnej wagi. Mówiąc o sensie życia, mamy na myśli nie tyle niezwykłą celowość działań (osiąganie założonych celów), ile raczej znaczenie, ważność życia jako czegoś godnego akceptacji. Pytanie o sens całego życia zakłada przekonanie, że życie taki sens powinno mieć i że jest on do osiągnięcia poprzez dążenie ku wartościom. Sens całościowy (globalny), jako aprobująca decyzja w odniesieniu do całego życia, jest więcej niż zwykłą sumą

sensów jednostkowych (częściowych). Jest on jakimś aktem wiary i nadziei człowieka w życie, ujętym w ramach całościowego horyzontu doświadczenia egzystencjalnego, refleksji nad własnym „ja” i poszukiwaniem własnej tożsamości osobowej i społecznej (sens w całości życia)¹. Sens życia nie jest czymś danym, lecz zadaniem, problemem, który trzeba rozwiązać, w odpowiedzialny sposób opierając się na wartościach, także na wartościach moralnych. Sens życia nie wiąże się z jednorazowym aktem szukania i znalezienia go, lecz jest procesem ciągłym, „bez zakończenia”.

Wyróżnia się sens indywidualny (jednostkowy) i społeczny. W teologii i filozofii mówi się o sensie ostatecznym. Rzeczywistość nadająca ostateczny sens ludzkiemu życiu ma charakter nieempiryczny, a przynajmniej wykraczający poza zwykłą codzienność. Człowiek szuka sensu jako czegoś, co jest poza nim, co nie jest tylko „produktem” jego samego, co ma charakter czegoś transcendentnego. Pytania: Kim jestem? Dokąd zmierzam? Po co żyję? Co powinienem robić? Jaki jest sens i cel mojego życia oraz umierania i śmierci?, należą do najtrudniejszych pytań egzystencjalnych. Pytania tego typu nasilają się w przełomowych momentach ludzkiej egzystencji, a także w okresach radykalnych zmian społeczno-politycznych, społeczno-gospodarczych i społeczno-kulturowych. Niezależnie od tego, w każdym czasie ludzie chcą żyć po ludzku, rozwijać się i tworzyć dobro, przyjmować aktywną postawę wobec świata. Stawiają sobie pytania, jakie postępowanie jest dobre, jak przeżyć swoje życie, by jeszcze bardziej stać się człowiekiem, jak poznać prawdę o drugim człowieku i uszanować jego dobroć².

Problemy sensu życia są współcześnie rozważane w kontekście kryzysu kultury i ogólnych orientacji wartościujących (zanik lub upadek wartości), zaburzeń i kryzysów tożsamości osobowych i społecznych. W społeczeństwie otwartym, w którym panuje pluralizm wartości, strukturalny indywidualizm, sekularyzacja, osłabiona kontrola społeczna itp., sens życia traci swoje wymiary społeczne i wspólnotowe, staje się przede wszystkim sprawą osobistą jednostki, jakby na jej koszt. Pojawia się szczególnie w sytuacjach „granicznych”, przy czym społeczeństwo nie tyle oferuje jednostce sposoby rozwiązania problemu

¹ J. Mariański, *Sens życia, wartości, religia. Studium socjologiczne*, Lublin 2013, s. 28–29.

² E. Wysocka, *Młode pokolenie wobec wartości – bunt aksjologiczny czy egocentryczny w procesie „stawiania się” w ponowoczesnym świecie* [w:] *Wartości w pedagogice. Młodzi Polacy wobec wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2016, s. 11–30.

sensu i bezsensu, ile raczej usiłuje je wyeliminować z życia. Złożony i zmienny charakter nowoczesnego społeczeństwa stanowi zagrożenie dla jednostek izolowanych i niestowarzyszonych, nie ułatwia znalezienia porozumienia na płaszczyźnie wartości i norm wspólnie podzielanych, raczej utrudnia poczucie zakorzenienia społecznego i znalezienia podstaw duchowej tożsamości³.

Pytania o sens życia, w szerszym rozumieniu, pytania o cel ludzkiego działania, o dobra godne pożądania, o szczęście człowieka, o znaczenie, jakie nadajemy życiu itp., są odwiecznymi pytaniami sięgającymi do głębi naszej egzystencji. Sens życia to najogólniej „wartość, doniosłość, racja istnienia albo cel życia jednostki lub życia w ogóle, zawarte w samym życiu bądź poza nim; jeden z podstawowych przedmiotów zainteresowania filozofii człowieka, aksjologii, etyki i religii”⁴. Należy dodać, że jest on także przedmiotem zainteresowań socjologów. Sens życia poznajemy wtedy, gdy próbujemy odpowiedzieć na pytanie, po co i dlaczego istniejemy, kim być powinniśmy, do czego powinniśmy dążyć, co powinniśmy czynić, aby nasze życie było udane, sprawiedliwe i szczęśliwe, w jaki sposób możemy zapewnić sobie i światu lepszą przyszłość, w której warto jest naprawdę żyć. Nikt nie żyje wyłącznie dla siebie, ale z innymi i dla innych.

Człowiek nieustannie poszukuje sensu życia, a pytania o sens życia są tak stare jak sama ludzkość. Pomimo całej relatywności historycznych prób rozwiązania tego problemu o charakterze filozoficznym, pozostaje on wciąż bardzo osobistym i wewnętrznym problemem każdego człowieka. Jego pozytywne lub negatywne rozwiązanie niejednokrotnie warunkuje dramatyczne „być albo nie być”, zwłaszcza dla bardziej wrażliwych emocjonalnie i moralnie jednostek lub aktywnie włączonych w mechanizmy wolnej konkurencji. Utrata sensu życia jest do pewnego stopnia stanem patologicznym i nie do zniesienia w dłuższym okresie. W każdej jednostce i w każdym społeczeństwie trwa jakby nieustanna walka o kształt poczucia szczęścia, zadowolenia, samorealizację, dobrostan psychiczny, sukces życiowy itp., czyli o poczucie sensu życia.

Przeżycie, doświadczenie sensu czy postawa wobec sensu nie podlegają bezpośredniej obserwacji, ale opisując ludzkie przeżycia związane z sensem życia, socjolog usiłuje wiązać je ze strukturą społeczną, z szerszym kontekstem społeczno-kulturowym. Nie zajmuje się on wprost wewnętrznymi przeżyciami

³ F. Krenzer, *Taka jest nasza wiara*, tłum. P. Waszczenko, Paris 1981, s. 15–25.

⁴ *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 24, red. J. Wojnowski, Warszawa 2004, s. 528.

sensu życia, lecz jego następstwami w relacjach międzyludzkich. Następstwa te socjolog opisuje w formie faktów, sytuacji, wydarzeń i zdarzeń, które miały miejsce w życiu jednostek czy grup społecznych i które stały się podstawą wiary i przekonania, że życie ma sens lub go nie ma. Sens życia z socjologicznego punktu widzenia jest więc rzeczywistością do pewnego stopnia dyskursywną, która ostatecznie konstytuuje się w procesach społecznych⁵.

W socjologii podkreśla się, że sens życia nie jest tylko kwestią indywidualnego wyboru, ale zależy także od określonego kontekstu społeczno-kulturowego, w którym człowiek żyje i działa. Odpowiedź na pytanie o sens naszego życia osobistego i wspólnotowego pozostaje w związku z urzeczywistnianiem się takich wartości jak: godność, sprawiedliwość, wolność, prawda, miłość społeczna, tolerancja, także z przyjmowaniem i realizowaniem w różnym stopniu konkretnych zdań. Indywidualne przeżywanie sensu nie jest wyłączone ze społecznego kontekstu. Jeżeli nawet ograniczymy pojęcie sensu życia do sensu określającego jednostkowe życie ludzkie i będącego rezultatem działania ludzkiego (sens, który nadajemy sobie sami), to i tak nie jest on wyizolowany z kontekstu społeczno-kulturowego⁶.

Sens życia jako fakt społeczny

Psychologiczne i socjologiczne pytania o sens świata i sens ludzkiego życia zostały sformułowane wyraźnie dopiero w czasach współczesnych, stały się „znakiem czasu” końca XX i początku XXI wieku. Coraz częściej rozumiemy, że fundamentalnych pytań dotyczących sprawiedliwości, wolności, miłości, sensu życia i śmierci nie rozwiąże do końca nowoczesna nauka czy technika. Przybywa też ludzi, którzy stawiają zagadnienia jak najbardziej podstawowe, rozważają, kim jest człowiek, jaki jest sens życia, cierpienia, zła i śmierci⁷.

⁵ A. Płoszczyńska, *Czy sens życia jest tym samym co cel życia? Rozważania aksjologiczne*, „Analiza i Egzystencja” nr 37/2017, s. 43–60.

⁶ J. Młyński, *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe, społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne*, Tarnów 2008, s. 66–71.

⁷ M. Oleś, P. Oleś, *Sens a jakość życia [w:] Człowiek i dzieło. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Kazimierzowi Popielskiemu z okazji 75. rocznicy urodzin, 50. rocznicy kapłaństwa oraz 45-lecia pracy naukowo-dydaktycznej*, red. L. Suchocka, R. Sztembis, Lublin 2010, s. 165–171.

Sens życia może być rozważany nie tylko z punktu widzenia psychologii (potrzebę sensu zalicza się do zasadniczych motywów postępowania człowieka), ale także w aspekcie socjologicznym jako pewien fakt społeczny. Pojawia się on, rozwija lub zanika nie w próżni, lecz w określonych sytuacjach, indywidualnej i społecznej egzystencji człowieka, w określonej kulturze itp. Nie zacieśnia się do wewnętrznych przeżyć człowieka, ale ujawnia się na zewnątrz za pośrednictwem różnych środków wyrazu (język, symbole, interakcje, zachowania). To, co jest doświadczane, przeżywane, odkrywane we własnym wnętrzu, ma także swoje uwarunkowania społeczno-kulturowe. Młodzi widzą świat nieco inaczej niż ich rodzice, ich opinie o świecie są inne. Wszyscy żyjemy w społeczeństwach, w których panują różnorodne podziały społeczne, różnorodność pełnionych funkcji i zadań, różne style życia i rosnący pluralizm wartości i norm.

Ani nauka, ani racjonalistyczne myślenie nie są w stanie wyjaśnić do końca problemów związanych z sensem i celem ludzkiego życia. Niekiedy mówi się w tym względzie o sekularnej dekonstrukcji. Pytanie o sens życia stawia się szczególnie intensywnie wtedy, gdy dochodzi do kryzysu w życiu osobistym lub rodzinnym, rzadziej w życiu społecznym. Negatywne doświadczenia życiowe mogą dać impuls do znalezienia sensu życia w sytuacji, gdy jednostka dostrzeże także pozytywne aspekty tych przeżyć. Pytamy wówczas o to, co jest ważne, co trzeba zrobić, jak kształtować swoje życie, w kim pokładać nadzieję itp. Sens życia jest nieco odmienną kwestią niż poszukiwanie zadowolenia z życia czy pogoń za szczęściem⁸.

Sens życia wiąże się z różnymi formami doświadczeń i przeżyć, są one zależne zarówno od czynników osobowościowych, jak i społecznych. Sens życia ma swój wymiar indywidualny i społeczny. Obydwa wymiary pozostają w swoistym „dialektycznym” powiązaniu. Ten pierwszy wymiar, mający do pewnego stopnia osobisty i intymny charakter, wymyka się badaczom usiłującym określić jego społeczne uwikłania, przyporządkowania i oddziaływania. Sens indywidualny jednostka odnajduje sama i, co ważniejsze – dla siebie samej. Sens społeczny odkrywa się we wspólnocie osób. Inni nie są traktowani jako „konkurenci” czy „wrogowie”, lecz jako „przyjaciele” w poszukiwaniu sensu życia w ambiwalentnym aksjologicznie, a nawet w nieco chaotycznym i sfragmentaryzowanym świecie.

⁸ R. Cipriani, P. Prüfer, *Socjologia religii. Ujęcie systematyczno-historyczne*, Toruń 2021, s. 570–572.

Sens życia jest niekiedy utożsamiany z dobrostanem psychicznym, szczęściem osobistym, udanym życiem, nawet z zadowoleniem z życia. Jeżeli nawet te elementy są częścią składową sensu życia, to on sam daleko wykracza poza te uczucia i emocje. Chodzi tu o subiektywny obraz własnego życia w świadomości badanych, będący sumą doświadczeń życiowych: pozytywnych i negatywnych, wewnętrznych i zewnętrznych, subiektywnych i obiektywnych. Ścieranie się młodzieńczych ideałów i wzorów osobowych z realiami życia codziennego prowadzi do ukształtowania się określonych postaw wobec życia, ujmowanych w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych aksjologicznie⁹.

Jakkolwiek sens życia jest przede wszystkim sprawą indywidualną, to jednak ma on również swoje odniesienia społeczne. Struktura społeczna (i stosunki społeczne), struktura gospodarcza (i stosunki ekonomiczne), struktura polityczna (i stosunki polityczne) stwarzają mniej lub bardziej korzystne warunki dla kształtowania się poczucia sensu życia, pozytywnej postawy wobec życia, odkrywania wartości usensowniających życie i gwarantujących radość istnienia. Społeczno-kulturowy kontekst sensu życia jest przedmiotem badań socjologicznych, w których akcentuje się społeczno-kulturową „naturę” sensu życia, uwarunkowania i funkcje, krótko mówiąc, społeczny wymiar sensu życia. Tak rozumiany społeczny sens jest czymś więcej niż tylko dostrzeżeniem naszego wkładu w życie innych ludzi i społeczeństwa jako pewnej całości.

W literaturze psychologicznej i socjologicznej znajdujemy bardzo zróżnicowane, niekiedy rozbieżne koncepcje sensu życia. Można jednak wskazać na pewne cechy wspólne, podkreślane w różnych koncepcjach, albo dość często powtarzające się. Oto niektóre z nich:

- a) Sens życia jest odnajdywany zarówno w świecie wewnętrznym, jak i zewnętrznym, lub w obydwu światach równocześnie. Można zgodzić się z psychologiem, że sens życia nie jest dziedziczony lub przekazywany. „Nie jest wyuczalny. Nie sposób go zaprojektować czy przepisać na receptę. Nie jest formą logiki ani logistyki. Nie jest do podarowania ani do kupienia. Poczucie sensu jest ludzkim doświadczeniem najgłębszym i szczytowym,

⁹ E. Wysocka, *Życie wartościowe i wartość życia. Sens i znaczenie pojęć w „prywatnych” koncepcjach jakości życia młodego pokolenia [w:] Ku życiu wartościowemu. Idee – koncepcje – praktyki, t. 2 (Koncepcje – Praktyki)*, red. W. Danilewicz, J. Nikitorowicz, M. Sobecki, Kraków 2018, s. 193–208.

- rzeczywistością samoistną, rzeczywistością i wartością samą w sobie”¹⁰. Taki sens nie tworzy się i nie rozwija w próżni społecznej, ale ma swoje uwarunkowania osobowościowe i społeczno-kulturowe.
- b) Sens życia jest poszukiwany, odkrywany, konstruowany i komunikowany w ramach osobowych i społecznych wartości. To one ostatecznie konstytuują sens życia, wpływają na decyzje i działania jednostek i grup społecznych. Do pewnego stopnia można uznać sens życia za swoistą pochodną uznawanych przez jednostkę poszczególnych wartości i ich hierarchii.
- c) Wartości współtworzą poczucie sensu życia, a nawet do pewnego stopnia go wyznaczają. Jeżeli jakaś wartość nie wystarcza do ukształtowania sensu życia, wówczas jednostka poszukuje nowych wartości lub popada w kryzys egzystencjalny. Według Jürgena Habermasa osoby lub wspólnoty, których egzystencja może być udana albo nieudana, stawiają sobie pytania o udane życie ze względu na miarodajne wartości, którymi kieruje się ich biografia albo forma życia¹¹. Przywiązanie do wartości może być odczuwane nie jako ograniczenie, lecz jako wyraz naszej pełnej wolności.
- d) Brak spełnienia potrzeby czy dążenia do sensu rodzi różnego rodzaju frustracje. Człowiek o wysokim poczuciu sensu we własnym życiu określa w zasadniczy sposób swoje cele, jest otwarty na to, co niesie przyszłość, jego życie staje się atrakcyjne¹². Jawne i utajone przejawy kryzysu osobowościowego wzmagają pragnienie posiadania określonego, zindywidualizowanego, ale i społecznego zestawu kryteriów „normalności” w otaczającym świecie codzienności oraz znalezienia ogólniejszych celów życiowych.
- e) Pytania o sens życia nie są dzisiaj traktowane jako rodzaj choroby, lecz jako wyraz dojrzałości osobowościowej. Sens życia pojawia się w polu napięć pomiędzy tym, kim człowiek jest, i tym, kim być powinien. Osobowościowe kryzysy sensu życia są związane z: 1. zaniedbaniem w realizowaniu centralnej wartości, obojętności wobec niej, braku zaangażowania w jej realizowanie

¹⁰ K. Popielski, *Doświadczenie sensu i jego znaczenie dla egzystencji [w:] Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. K. Popielski, Lublin 1996, s. 60.

¹¹ J. Habermas, *Przyszłość natury ludzkiej. Czy zmierzamy do eugeniki linalnej?*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 2003, s. 47.

¹² J. Makselon, *Poczucie sensu życia a postawa wobec śmierci*, „*Analecta Cracoviensia*” 1983, s. 73.

- albo zaniechanie kontynuacji wybranej drogi, którą kiedyś uznało się za najlepszą; 2. poddanie w wątpliwość lub odrzucenie wartości centralnych¹³.
- f) Sens życia często jest utożsamiany – zwłaszcza na poziomie świadomości potocznej – z celem czy celami życiowymi. Cele wiążą się z działaniami człowieka w konkretnej przestrzeni i w określonym czasie, w konkretnych sytuacjach i stadiach życiowych, w ramach indywidualnego planowania i motywacji. Sens życia w znaczeniu ścisłym odnosi się do głębszego poznania i rozumienia rzeczywistości, z uwzględnieniem etycznych wymiarów ludzkiego działania. Sama aktywność zewnętrzna nie wystarcza, aby osiągnąć sens życia. Podmiotowość, społeczność i religijność oraz powiązane z nimi wartości stanowią całość, która tworzy pole ludzkiego doświadczenia prowadzącego człowieka do poczucia sensu życia¹⁴.
- g) Sens życia odnosi się nie tylko do poszczególnych dziedzin ludzkiej egzystencji, ale obejmuje przede wszystkim całość naszego istnienia i jest odnajdywany we wspólnocie osób. Emmanuel Levinas podkreśla jako rzecz najbardziej podstawową, że „jeden człowiek może mieć sens dla drugiego człowieka”¹⁵. Wzięcie odpowiedzialności za drugiego człowieka nadaje naszemu życiu dogłębny sens. Wspólnotowy dyskurs na temat sensu życia i wartości z nim związanych nie jest próbą narzucenia wartości innym osobom. Poświęcenie swojego życia ważnemu celowi powinno być postrzegane jako moralnie dobre. Doświadczenie sensu jest częścią szerszego doświadczenia rzeczywistości, także rzeczywistości społecznej. Ważny jest nie tylko ogólny zasób doświadczeń związanych z sensem życia, ale też i ich rodzaj. Indywidualny i społeczny wymiar sensu życia to dwa oblicza tej samej rzeczywistości. Jest on wprzęgnięty zarówno w całość rozwoju osobowościowego, jak i zależy od cech i czynników społeczno-kulturowych. Samo dostosowanie się do istniejących warunków społecznych nie wystarcza do prawidłowego rozwoju osobowości ludzkiej. Trzeba poddać swoje doświadczenia pewnemu punktowi widzenia, określonej hierarchii wartości, wartości centralnej. Wartości są w człowieku podstawą harmonii wewnętrznej i integracji całej osobowości wokół celu i sensu.

¹³ A. Jacyniak, Z. Płużek, *Świat ludzkich kryzysów*, Kraków 1996, s. 104.

¹⁴ W. Prężyna, *Spoleczno-religijne odniesienia dla poczucia sensu życia i psychoterapii* [w:] *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. K. Popielski, Lublin 1996, s. 371–380.

¹⁵ *Twarz i przemoc pierwotna. Fenomenologia etyki. Z Emmanuelem Levinasem rozmawia Hans Joachim Lenger*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2007, s. 330.

Problematykę sensu życia można rozpatrywać także z zastosowaniem koncepcji postawy. Według psychologów postawa jest „ogólną, wyuczoną dyspozycją o centralnym znaczeniu, która kieruje myśli, uczucia i czynności ku określonym innym ludziom i przedmiotom. Ustalono, że wspólne dla wszystkich postaw są trzy składniki: 1. poznawczy (czyli przekonania), 2. emocjonalny (czyli uczucia) i 3. behawioralny (czyli działania)”¹⁶. Postawy są ukierunkowane na konkretne osoby lub przedmioty i przejawiają poznawcze, emocjonalno-oceniające i behawioralne właściwości. W odniesieniu do problematyki egzystencjalnej można powiedzieć, że postawa wobec sensu życia rozgrywa się na płaszczyźnie wiedzy, ocen i dążeń, w nieustannym odnoszeniu się do struktury społecznej, stanowiącej jej kontekst. W postawie wobec sensu życia można wyróżnić trzy komponenty:

- a) Komponenty poznawcze sensu życia dotyczą jego rozpoznania i zrozumienia, wraz z pokonywaniem przeszkód na tej drodze. Mieszczą się tu także przekonania ustawiające człowieka w jakiś sposób wobec rzeczywistości. Oznaczają one dążenie do zrozumienia rzeczywistości indywidualnej i społecznej. Wymiar poznawczy postawy może zawierać poglądy o przedmiocie postawy, jakim jest sens życia, zarówno własne jak i przejęte od innych, poglądy prawdziwe lub fałszywe, niekiedy stereotypowe.
- b) Komponenty emocjonalno-oceniające wyrażają się w przeżyciach, które łączą się z poczuciem wewnętrznej kontroli, harmonii i spełnienia zadań bądź z poczuciem bezsensu, prowadzącym do zwątpienia lub rozpacz. W warstwie emocjonalno-oceniającej, oznaczającej ustosunkowanie się do danego przedmiotu, rolę zasadniczą odgrywają zinternalizowane wartości. Wśród różnorodnych wartości nadających życiu sens może być Bóg, wyznaczający człowiekowi linie postępowania, hierarchizujący jego cele i środki. Komponenty emocjonalno-oceniające odnoszą się do uczuć, ocen, upodobań, niekiedy uprzedzeń, opartych na doświadczeniach własnych lub zaczerpniętych od innych osób.
- c) Komponenty dążeniowe stanowią gotowość do działań zmierzających do tworzenia sensu i przewycięzania istniejących „deficytów”. Życie sensowne układa się w uporządkowaną strukturę dążeń, mających określony punkt odniesienia. Gotowość do działania w stosunku do przedmiotu postawy nie zawsze musi przejawiać się w działaniach czy zachowaniach

¹⁶ A. Podgórecki, *Spoleczeństwo polskie*, tłum. z ang. Z. Pucek, Rzeszów 1995, s. 273.

rzeczywistych. W wymiarze społecznym komponenty dążeniowe wyrażają się w otwartości na drugiego człowieka i działaniach dla jego dobra. „Sensem życia pewnej jednostki nazywać można ustrukturalniony zbiór pewnych treści poznawczych, które w sumie stanowią poznawczą podstawę aktywnego zachowania jednostki lub przynajmniej podstawę głównych zakresów jej działań”¹⁷.

Postawy młodzieży i ludzi dorosłych wobec życia jako całości, a także wobec egzystencji ludzkiej we wszystkich jej przejawach i wymiarach stanowią ważny przedmiot badań psychologicznych i socjologicznych. Ludzkie postawy wobec pytań egzystencjalnych dadzą się generalnie sprowadzić do trzech rodzajów: 1. jedni nie szukają rozwiązań tych problemów; 2. drudzy szukają, ale nie mogą znaleźć rozwiązania; 3. inni szukali i znaleźli, uważają, że są w posiadaniu sensu, układają odpowiednio swoje życie¹⁸.

W perspektywie socjologicznej sens życia można pojmować jako swoistą sferę percepcji, przeżyć, ocen, indywidualnych dążeń życiowych i działań ludzkich, związanych z pozytywną akceptacją życia, uporządkowanych według jakiejś hierarchii celów i wartości, których podłożem są indywidualne preferencje i wybory oraz szeroko rozumiana komunikacja międzyosobowa, będąca interakcją i współdziałaniem. Tak rozumiany sens życia rozgrywa się na płaszczyźnie wiedzy (poznanie), ocen (wartościowanie) i dążeń (zachowania), w nieustannym odnoszeniu się do kontekstu społeczno-kulturowego. Jeżeli nawet próbujemy określić sens życia, to pozostaje on – choć brzmi to paradoksalnie – jednym z najmniej wyjaśnionych pojęć, jakimi posługujemy się w naukach społecznych. Sens życia z punktu widzenia socjologicznego ma swoją dymensję społeczną.

Wartości a sens życia w narracji społecznej

Szukanie i odnajdywanie sensu życia jest uwarunkowane nie tylko indywidualną strukturą osobowości, ale również czynnikami społeczno-kulturowymi. Nieco inaczej przedstawia się ta sprawa w środowiskach młodzieżowych, inaczej w świecie ludzi dorosłych, zawsze jednak na miarę możliwości człowieka i stosownie do istniejących uwarunkowań. Jeżeli nawet sens życia jest

¹⁷ A. Grzegorzczak, *Etyka w doświadczeniu wewnętrznym*, Warszawa 1989, s. 330.

¹⁸ S. Witek, *Teologia moralna*, t. 1, Lublin 1974, s. 169.

przede wszystkim problemem indywidualnym, to osobiste wybory układają się w pewne ciągi społeczne, odnoszą się do określonych układów społecznych. Sens subiektywnie rzeczywisty staje się sensem zobiektywizowanym. Nie trzeba dodawać, że określone układy społeczne mogą być przyczyną utraty sensu życia, w innych są korzystne dla formułowania się rzeczywistych odniesień do celów transcendentnych (przeżywanie „Najwyższej Wartości”). Takie ujęcie jest dalekie od stanowiska tych socjologów, według których sens życia jest zrelatywizowany do konkretnej klasy społecznej, do ekonomicznej struktury społeczeństwa oraz jest w ostatecznej instancji społecznie zdeterminowanej (wytwór społeczny).

W indywidualnym wymiarze jest on traktowany jako emanacja potrzeb ludzkich, warunek prawidłowego funkcjonowania człowieka, gdy zdobywa on wolność osobistą, możliwość decydowania o swoim losie i ponoszenia za to odpowiedzialności. W wymiarze społecznym zwraca się uwagę na kontekst społeczno-kulturowy i różnego rodzaju czynniki kształtujące sens życia, wspomagające jego osiągnięcie lub utrudniające jego rozwój. W każdym społeczeństwie, w każdym okresie historycznym, ludzie stawiają sobie – chociaż w różny sposób – pytania o sens własnej egzystencji. Pytania te nasilają się w społeczeństwach poddanych radykalnym zmianom politycznym, gospodarczym i społeczno-kulturowym. Zwłaszcza zmiany w uznawanych wartościach i ich hierarchii prowokują do rozważań egzystencjalnych.

W najogólniejszym znaczeniu sens życia ludzkiego polega na realizacji własnej osobowości moralnej, w szczególności zaś ideału człowieczeństwa (godność osoby ludzkiej). Człowiek osiąga sens swojego życia, gdy dąży do spełnienia zamierzonego celu, co oznacza zbliżanie się do doskonałości. Sens życia realizuje się, gdy człowiek internalizuje wartości w sobie samym i wokół siebie. Celem życia człowieka jest pomnażanie wartości przez tworzenie sprawiedliwych praw, dzieł sztuki, teorii naukowych itp. Zadaniem człowieka jest służba tym wartościom i właśnie w służbie wartościom wyczerpuje się sens jego życia. Towarzyszy temu bogactwo przeżyć i doświadczeń. Im więcej będzie zgromadzonych różnorodnych doświadczeń i im głębiej będą one przeżywane, tym wyraźniej zarysuje się sens tak rozumianego życia¹⁹.

¹⁹ J. Baniak, *Wpływ religii na kształtowanie postawy opartej na uczciwości, moralności, poczuciu sensu życia i szczęścia w świadomości polskiej młodzieży*, „Przegląd Religioznawczy” nr 3/2019, s. 14–19.

Człowiek jako jednostka i jako członek różnych grup społecznych jest ukierunkowany na poszukiwanie wartości. Odnajdywanie i doświadczanie tych wartości jest niezbędnym źródłem kształtowania się poczucia sensu życia. Utrata tych wartości pociąga za sobą różnego rodzaju stresy, frustracje, obniżenie poziomu poczucia sensu życia lub nawet jego brak, oraz zachwianie funkcjonowania w życiu społecznym. Sens życia jest kształtowany zarówno przez wartości o charakterze ogólnym, których realizacja rozciąga się w czasie, jak i przez wartości związane z celami doraźnymi, mniej wpływającymi na całościową organizację życia indywidualnego i społecznego. I jedne, i drugie stanowią motywacyjną podstawę działań. W badaniach socjologicznych wartości są pojmowane najczęściej jako zwerbalizowany przedmiot celów i dążeń stosunkowo łatwo obserwowalnych²⁰.

Różnorodne wartości przynoszą ludziom poczucie spełnienia, zadowolenia, dobrostanu duchowego czy sensu życia. Wartości instrumentalne (codzienne) mogą nabierać w świadomości ludzi charakteru ostatecznego. W zależności od jednostki uznającej i realizującej daną wartość, a także od kontekstu społeczno-kulturowego, wartości codzienne są traktowane jako instrumentalne lub jako ostateczne (dwoisty charakter wartości codziennych). Wartości codzienne traktowane jako ostateczne nadają sens ludzkiemu życiu.

W dziedzinie celów i dążeń życiowych Polaków oraz wartości niosących sens życia zaznacza się tendencja konstatawana wyraźnie w krajach wysoko-rozwiniętych. Nie społeczeństwo, nie religia, nie instytucje różnego rodzaju, lecz osoba ludzka staje się rzeczywistością najwyższą. Jednostka wydaje się Absolutem, czymś ważnym w samym sobie. Wszystko inne powinno „usprawiedliwić się” przed osobą. Ona sama ma się doskonalić, niekoniecznie przez wypełnianie zadań (obowiązki). Także instytucje mają służyć osobie i o tyle są aprobowane, o ile nie stawiają jednostce nadmiernych wymagań i nakazów.

Ogólne, indywidualistyczne nastawienia życiowe łatwo nabierają odniesień hedonistycznych, jednostka staje się odbiorcą lub kolekcjonerem doznań i wrażeń życiowych. Akcentowana podmiotowość jest często ukierunkowana na poszukiwanie osobistego szczęścia „tu i teraz”, wśród wartości będących

²⁰ S.H. Zareba, *O sensie życia w filozofii, katolickiej nauce społecznej oraz socjologii słów kilka* [w:] *Gaudium et spes – powinność współczesnego człowieka. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Ochockiemu*, red. O.A. Kotowska-Wójcik, M. Luty-Michalak, J. Wróblewska-Skrzek, B.H. Olszewski, Poznań 2021, s. 59–62.

niejako w „zasięgu ręki”, czyli możliwych do osiągnięcia. W klimacie ukierunkowania na poszukiwanie szczęścia w życiu codziennym tracą na znaczeniu wartości o charakterze religijnym. Procesy przemian wartości i norm, typowe dla krajów wysokorozwiniętych gospodarczo, powoli zaznaczają się również w społeczeństwie polskim.

W społeczeństwie doznań (wrażeń) priorytet mają własne potrzeby, w konsekwencji także i własne ciało. Jest ono przedmiotem troski i zabiegów pielęgnacyjnych, w pewnym sensie „święte”. Postępująca „sakralizacja” ciała oznacza coś więcej niż tylko emancypację cielesności („moja cielesność jest moją sprawą”), jest próbą nadania ciału rangi wartości najwyższej, aż po obsesyjną troskę o własne ciało („somatyzacja tożsamości”). W umiarkowanej formie troska o ciało wyraża się w zabiegach zmierzających do szczególnej pielęgnacji zdrowia. Trosce o sprawność fizyczną i ciało przypisuje się funkcje parareligijne.

Na płaszczyźnie świadomości egzystencjalnej mamy do czynienia z wartościami odnoszonymi się do sensów częściowych, zaś znacznie rzadziej do sensu ostatecznego (absolutnego). Sens częściowy rozgrywa się w ramach tego, co od nas zależy (np. przygotowanie do matury, wykonanie jakiegoś zadania w ramach pracy zawodowej, osiągnięcie jakiegoś celu politycznego), w ramach konkretnego horyzontu motywacyjnego. Sens ludzkiego istnienia w całości dokonuje się w ramach tego, co od nas bezpośrednio nie zależy, a przyjemniej nie zawsze. Dopiero z perspektywy sensu ogólnego (całościowego, ostatecznego) następuje usensownienie wszystkich innych płaszczyzn sensu²¹. Człowiek zagubiony w sensach częściowych rozmija się z sensem ogarniającym całość życia i koncentruje się na płytko rozumianych celach samorealizacyjnych. Takie niebezpieczeństwo da się odczytać z rezultatów wielu badań psychologicznych i socjologicznych, zwłaszcza w odniesieniu do świadomości moralnej młodzieży.

Wartości związane z sensem życia odnoszą się nie do codziennych dążeń i konkretnych celów działaniowych, ale są związane z wartościami-ideałami, są one związane z czymś, co jest uznawane za właściwe, słuszne i godne pożądaniami. Wartości-ideały wyznaczają ogólne cele działania i różnią się od doraźnych i długofalowych interesów. Ideały wyznaczają cele uznawane za słuszne i wiążą się ściśle z orientacją aksjologiczną. Interesy, natomiast, są celami uznawanymi

²¹ M.Z. Stepulak, *Sens życia* [w:] *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016, s. 1051–1057.

za korzystne i łączą się z orientacją utylitarną. Różnice między wartościami i interesami są kwestią stopnia. Jeden obiekt-cel może być jednocześnie wartością i interesem, ale są sytuacje, kiedy interes nie jest wartością, a wartość nie jest interesem (np. gdy człowiek realizuje cele uznawane za słuszne, ale dla niego niekorzystne). Wartości, w przeciwieństwie do interesów, są często wyidealizowane i wynikają bardziej z poczucia obowiązku i świadomości istnienia ideałów. Wartości-ideały pełnią ważną rolę w usensownieniu ludzkiego życia, nie są one wprost zapożyczone ze społeczeństwa.

Sens życia powiązany z działaniem celowym i zamierzonym jest ukierunkowany na wartości. Sens nie tylko trzeba odnaleźć, ale można go odnaleźć właśnie poprzez odwołanie się do mniej lub bardziej obowiązujących wartości, do zasad moralnych, jakie wykrystalizowały się w społeczeństwie ludzkim w trakcie jego historii. „Żyjemy w społeczeństwie obfitości, ale nie jest to tylko obfitość dóbr materialnych, lecz również obfitość informacji, eksplozja informacji. Coraz więcej książek i czasopism piętrzy się na naszych biurkach. Zalewają nas podniety, nie tylko seksualne. Jeśli człowiek chce się oprzeć owemu zalewowi podniet, jaki niosą środki masowego przekazu, musi wiedzieć, co jest ważne, a co nie, co jest istotne, a co nie, jednym słowem, co ma sens, a co nie”²². Wiele z istniejących w życiu społecznym wartości pozostaje ze sobą w konflikcie, co może być źródłem wielu osobistych napięć i problemów społecznych.

Człowiek poszukuje w życiu celu i sensu, a w oparciu o wartości buduje projekt swojego życia, pragnie, by ono miało swój cel i sens. W kontekście celu i sensu życia łatwiej jest człowiekowi uznać, że wartości układają się w pewien określony system, że mają one swoją hierarchię, że jedne z nich są wyższe, a inne niższe. Te wyższe bardziej potwierdzają zasadnicze kierunki życia danego człowieka, aniżeli te, od których nie zależy istota człowieczeństwa. Każdy człowiek żyje jakby w dwóch światach: z jednej strony jest to rzeczywistość naszych pragnień, z drugiej zaś to świat ograniczeń. Te dwie rzeczywistości są od siebie różne, wzajemnie się przeciwstawiają, kierują się innymi prawidłowościami. W efekcie często dochodzi do napięć między nimi, między tym, kim człowiek pragnie i powinien być, a tym, kim jest w rzeczywistości i jakie ma możliwości²³.

„Wartości pełnią wiele znaczących funkcji w życiu człowieka. Przede wszystkim są azymutem orientacji życiowych. Nadają one kierunek myśleniu, pre-

²² V.E. Frankl, *Nieuświadomiony Bóg*, tłum. B. Chwedeńczuk, Warszawa 1978, s. 94.

²³ Ch. Delsol, *Kamienie węgielne. Na czym nam zależy?*, Kraków 2018, s. 290–291.

ferencjom, dokonywanym wyborom, sposobom działania. W ich kontekście dokonuje się podjęcie decyzji, zainicjowanie wysiłku, wyznaczenie kierunku aktywności. Ściśle określony kanon aksjologiczny stanowi mocny fundament będący wsparciem podejmowanych aktywności, za którymi nie ma miejsca na lęki czy zwątpienia. Szczególne znaczenie wartości w tym kontekście objawia się w sytuacjach zawirowań światopoglądowych, w efekcie których dochodzi do stresów, frustracji, a nawet tąpnięć emocjonalnych wyłączających aktora społecznego z realizacji podstawowych funkcji życiowych. One są wówczas przysłowiowym »światelkiem w tunelu« wskazującym kierunek odniesień²⁴.

Ludzie, którzy wybierają nawet te same wartości, nie zawsze przeżywają je z taką samą intensywnością w perspektywie sensu życia, jednak głęboko uwewnętrznione wartości sensotwórcze stają się głównym motywem ludzkich decyzji i działań (znaczące, wiodące, kluczowe, naczelne wartości)²⁵. To, co cenimy, co uważamy za słuszne, jakich dokonujemy wyborów w sferze wartości, ma podstawowe znaczenie dla zrozumienia człowieka i świata. Aby nie popaść w chaos aksjologiczny i rozpacz, człowiek poszukuje idei i ideałów przewodnich, dających mu ogólną orientację w czasie i przestrzeni, w celach i środkach. Szuka on jakiejś fundamentalnej orientacji, która pozwala osiągnąć jedność duchową.

Uwagi końcowe

Każdy ma jakąś koncepcję sensu życia, a przynajmniej wyobrażenie o życiu szczęśliwym i pełnym, oraz cierpi, jeżeli takiego sensu nie znajduje. Przeżycia negatywne pokazują, że w praktyce nikt nie może żyć bez jakiejś odpowiedzi na problem sensu życia. Człowiek szuka jakiegoś uzgodnienia między sobą a światem, z którym się identyfikuje. Problem sensu życia wiąże się z godnością osoby ludzkiej, utrata sensu życia byłaby jakąś utratą człowieczeństwa. Sens życia wiąże się – przynajmniej pośrednio – z umiejętnością dokonywania właściwych wyborów moralnych, tak indywidualnych, jak i zbiorowych. Czy jednak społeczeństwa, w których nie ma obowiązujących powszechnie wartości,

²⁴ M. Zemło, *Wartości w ocenie młodzieży szkół ponadpodstawowych. Analiza modalnościowo-eksplikacyjna*, „Kwartalnik Edukacyjny” nr 1/2018, s. 41.

²⁵ M. Wojciechowska, *Wartości młodzieży i jej rodziców. W kręgu refleksji nad edukacją*, Kielce 2018, s. 85–113.

w których nie istnieją wspólne wyobrażenia o tym, co stanowi istotę szczęścia i sens ludzkiego życia, mogą być nazwane dobrymi społeczeństwami?

W miejsce ściśle określonych i „zamkniętych” możliwości podejmowania decyzji w zakresie kształtowania życia, pojawiają się w coraz większym zakresie wymogi kształtowania swojej biografii poprzez decyzje „otwarte”. Sens życia nie jest dany „z góry”, lecz realizuje się w określonych warunkach społeczno-kulturowych. Nie jest wykluczone, że niekiedy deklaracja typu „życie nie ma sensu” jest podyktowana swoistą modą lub przekorą, bowiem przyjęte jest mówienie „życie jest nonsensem”. Sens życia pojawia się w polu napięć pomiędzy tym, kim człowiek jest, i tym, kim być powinien²⁶.

Wielość ofert „wymusza” podejmowanie decyzji w kontekście wielu możliwości, co może oznaczać w świadomości jednostki nie tyle realizację wolności, ile przymus bycia wolnym, a także poczucie przygodności i ambiwalencji. Stąd podkreśla się, że społeczeństwo „otwarte” musi przejąć funkcję wychowania jednostki do sytuacji wielkości wyborów, by uchronić ją przed zwątpieniem i apatią, na rzecz umiejętności i radości wybierania właściwych form życia. Problemy sensu życia należą do podstawowych pytań ludzkich i są nie tylko sprawą indywidualną, ale i społecznie ukształtowaną, rozumianą i przekazywaną. Społeczeństwo „otwarte” rozwija i kultywuje możliwość refleksji człowieka w różnych sytuacjach życiowych. Samo jednak rozmyślanie nad życiem nie może wyjaśnić i usunąć niepokojów o sens ludzkiego życia²⁷.

Ważne jest, by przekonać ludzi, że ich decyzje i wybory powinny orientować się na wartości, choćby nie zawsze były to wartości z najwyższej półki. Jeżeli każdy jest odpowiedzialny za kształt własnego życia, to musi poczuwać się do obowiązku uczynienia z niego czegoś sensownego. W świecie o rozchwianych wartościach trudno jest znaleźć wartości sensotwórcze. Warunkiem sensownego życia są jednak trwałe wartości. Jeżeli ich byt zależy od autonomii jednostki, albo są one zawsze wytworem społeczeństwa, wówczas

²⁶ A. Kasparek, *Poczucie sensu życia młodzieży akademickiej. Porównanie wyników badań z lat 1988–1998–2005–2017* [w:] *Między konstrukcją i dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawa 2018, s. 60–62.

²⁷ M. Feliksiak, *Sens życia – wczoraj i dziś*, „Komunikat z badań CBOS” nr 41/2017, s. 6–7; W. Janocha, *Poczucie sensu życia osób z niepełnosprawnością*, Kielce 2008, s. 125; M. Zemło, *Wartości w ocenie uczniów szkół białostockich* [w:] *Styl życia młodzieży Białegostoku. Raport*, red. J. Mantur, Białystok 2019, s. 11–36.

muszą być one ze swej istoty zmienne i nietrwałe. Z trudem będą gwarantować sens ludzkiego życia²⁸.

BIBLIOGRAFIA:

- Baniak J., *Wpływ religii na kształtowanie postawy opartej na uczciwości, moralności, poczuciu sensu życia i szczęścia w świadomości polskiej młodzieży*, „Przegląd Religioznawczy” nr 3/2019.
- Cipriani R., Prüfer P., *Socjologia religii. Ujęcie systematyczno-historyczne*, Toruń 2021.
- Delsol Ch., *Kamienie węgielne. Na czym nam zależy?*, Kraków 2018.
- Feliksiak M., *Sens życia – wczoraj i dziś*, „Komunikat z badań CBOS” nr 41/2017.
- Frankl V.E., *Nieuświadomiony Bóg*, tłum. B. Chwedeńczuk, Warszawa 1978.
- Grzegorzczak A., *Etyka w doświadczeniu wewnętrznym*, Warszawa 1989.
- Habermas J., *Przyszłość natury ludzkiej. Czy zmierzamy do eugeniki linalnej?*, tłum. M. Łukasiewicz, Warszawa 2003.
- Janocha W., *Poczucie sensu życia osób z niepełnosprawnościami*, Kielce 2008.
- Jacyniak A., Płużek Z., *Świat ludzkich kryzysów*, Kraków 1996.
- Kasperek A., *Poczucie sensu życia młodzieży akademickiej. Porównanie wyników badań z lat 1988–1998–2005–2017 [w:] Między konstrukcją i dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawa 2018.
- Krenzer F., *Taka jest nasza wiara*, tłum. P. Waszchenko, Paris 1981.
- Makselon J., *Poczucie sensu życia a postawa wobec śmierci*, „Analecta Cracoviensia” 1983.
- Mariański J., *Aforyzmy, myśli, sentencje i refleksje socjologiczne (Religia – Kościół – moralność – wartości – godność ludzka – sens życia)*, Lublin 2020, s. 291–312.
- Mariański J., *Sens życia, wartości, religia. Studium socjologiczne*, Lublin 2013.
- Młyński J., *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe, społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne*, Tarnów 2008.
- Oleś M., Oleś P., *Sens a jakość życia [w:] Człowiek i dzieło. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Kazimierzowi Popielskiemu z okazji 75. rocznicy urodzin, 50. rocznicy kapłaństwa oraz 45-lecia pracy naukowo-dydaktycznej*, red. L. Suchocka, R. Sztembis, Lublin 2010.
- Płoszczyńska A., *Czy sens życia jest tym samym co cel życia? Rozważania aksjologiczne*, „Analiza i Egzystencja” nr 37/2017.
- Podgórecki A., *Spółczesność polskie*, tłum. z ang. Z. Pucek, Rzeszów 1995.

²⁸ J. Mariański, *Aforyzmy, myśli, sentencje i refleksje socjologiczne (Religia – Kościół – moralność – wartości – godność ludzka – sens życia)*, Lublin 2020, s. 291–312; K. Ukłańska, *Wartości i sens życia [w:] Wolność wyboru czy przymus zwyczajów?, t. III (Młodzież akademicka w dobie pandemii o sensie życia, relacjach i planach życiowych)*, red. K. Ukłańska, O.A. Kotowska-Wójcik, M. Choczyński, Poznań 2020, s. 35–52.

- Popielski K., *Doświadczenie sensu i jego znaczenie dla egzystencji* [w:] *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. K. Popielski, Lublin 1996.
- Prężyna W., *Spoleczno-religijne odniesienia dla poczucia sensu życia i psychoterapii* [w:] *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. K. Popielski, Lublin 1996.
- Stepulak M.Z., *Sens życia* [w:] *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016.
- Twarz i przemoc pierwotna. Fenomenologia etyki. Z Emmanuelem Levinasem rozmawia Hans Joachim Lenger*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2007.
- Ukłańska K., *Wartości i sens życia* [w:] *Wolność wyboru czy przymus zwyczaju?, t. III (Młodzież akademicka w dobie pandemii o sensie życia, relacjach i planach życiowych)*, red. K. Ukłańska, O.A. Kotowska-Wójcik, M. Choczyński, Poznań 2020.
- Wielka Encyklopedia PWN*, t. 24, red. J. Wojnowski, Warszawa 2004.
- Witek S., *Teologia moralna*, t. 1, Lublin 1974.
- Wojciechowska M., *Wartości młodzieży i jej rodziców. W kręgu refleksji nad edukacją*, Kielce 2018.
- Wysocka E., *Młode pokolenie wobec wartości – bunt aksjologiczny czy egocentryczny w procesie „stawania się” w ponowoczesnym świecie* [w:] *Wartości w pedagogice. Młodzi Polacy wobec wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2016.
- Wysocka E., *Życie wartościowe i wartość życia. Sens i znaczenie pojęć w „prywatnych” koncepcjach jakości życia młodego pokolenia* [w:] *Ku życiu wartościowemu. Idee – koncepcje – praktyki*, t. 2 (*Koncepcje – Praktyki*), red. W. Danilewicz, J. Nikitorowicz, M. Sobecki, Kraków 2018.
- Zaręba S.H., *O sensie życia w filozofii, katolickiej nauce społecznej oraz socjologii słów kilka* [w:] *Gaudium et spes – powinność współczesnego człowieka. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Ochockiemu*, red. O.A. Kotowska-Wójcik, M. Luty-Michalak, J. Wróblewska-Skrzek, B.H. Olszewski, Poznań 2021.
- Zemło M., *Wartości w ocenie młodzieży szkół ponadpodstawowych. Analiza modalnościowo-eksplikacyjna*, „Kwartalnik Edukacyjny” nr 1/2018.
- Zemło M., *Wartości w ocenie uczniów szkół białostockich* [w:] *Styl życia młodzieży Białegostoku. Raport*, red. J. Mantur, Białystok 2019.